

Systemiäly ja systeeminen minä - näkökulma olemiseen, toimintaan ja vuorovaikutukseen

Tommi Kauppinen

Ei yksinäinen tähti

mitään valaise;

ilman toista

ei ole yhtä,

joka siitä kertoisi.

– Kalle Heikkinen

Johdanto

Kuka minä olen? Kysymys on paitsi laaja ja suurisuuntainen, myös ongelmallisesti aseteltu. Jos tässä kysytään ”kuka”, niin itse asiassa on jo alustavasti vastattu käsillä olevaan kysymykseen; kyseinen kuka on juuri tämä ”minä”, jota pyrimme määrittelemään. Hankaluudet yllä olevan kaltaisissa kysymyksenasetteluissa lumpsavat lopuntarkastelua saappaanvarressa; ”minä” on käsitteenä vaikea tarttua, eikä sopivaa abstrahointia tunnu voitavan muodostaa ilman jonkinlaisia alkuoletuksia minuuden perimmäisestä luonteesta. Mielekästä määritelmää käsillä olevan esseen tarkoituksesta joudutaan hakemaan kiertoteitse.

Kalle Heikkisen runo kertoo tämän esseen tavoitteen selkeämmin kuin itse sitä kykenen tekemään. Tarkoitukseni on tuoda minä ”omasta tähtimaailmastaan” tänne muiden vuorovaikutusten joukkoon, katsella jokaisen omaa itseä juuri sillä ainoalla tavalla, jolla sitä voi ymmärtää: toisten säteilemän valon turvin. Mikä on minän asema maailmassa? Millä tavoin ihminen voisi hahmottaa itseään siten, että hän ymmärtäisi paremmin vapautensa sekä olemassaolonsa oleelliset rakennusosat, takertumatta siihen, mikä ei auta häntä?

Muutama sana näin laajaa kokonaisuutta käsittelevän esityksen rakenteesta voisi olla paikallaan. Ensi alkuun, lyhyen aihepiiriä esittelevän johdannon jälkeen siirryn kuvailemaan ihmisen

toimintaa erityisen vuorovaikutusmallin avulla. Tämän mallin ensisijaisena tarkoituksena ei ole saada lukijaa hautaamaan olemassa olevia käsityksiään ihmisen ja tilanteiden vuorovaikutuksesta, vaan ravistella kysymään voisiko asiaa ajatella myös näin.

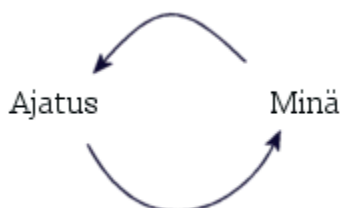
Vuorovaikutusmallin yhteydessä törmäämme inhimillisen vapauden käsitteeseen ja sen problematiikkaan sekä huomaamme esiin nousevat vapauden ja systeemisyyden ristiriidat välttämättömiksi ratkaista. Tässä yhteydessä systeemiälyn käsitteistö sekä aikaisemmin käsittelemämme aihealueiden avaamat ajattelukanavat johdattavat meidät eräänlaiseen ehdotelmaan ihmisen olemassaolon perusluonteesta.

Kuuluisien filosofien lainaaminen on riskialtista. Heidän ajatteluaan pintapuolisesti raapaiseva viittaus on vaarassa vääristää koko ajatuksen tulkinnan, johdattaen lukijan harhaan ja väärinkäsityksiin. Esitetyssä yhteydessä kuuluisuudesta kuitenkin on suuri apu; sekä filosofiaa tuntevat että siihen tutustumattomat voivat näiden selkeiden virstanpylväiden avulla saada paremman otteen tässä kartoitetusta systeemisen minuuden käsitteistöistä. Ajattelun vaaroja vastaan on nöyrä käytännöllisyys kilvistäämme paras.

Cogito, ergo sum

”Ajattelen, siis olen”. Näillä sanoin 1600- luvulla vaikuttanut René Descartes pyydysti elegantisti jokaiselle ihmiselle tutun kokemuksen oman itsensä olemassaolosta. Hänen käsissään siitä muotoutui myös kiistaton todistus siitä, että jotakin on olemassa. Todellakin; me toivomme, tahdomme, himoitsemme ja rakastamme juuri tämän lauseen viitoittamalla tavalla. Olemme varmoja siitä, että jopa ilman minkäänlaista vuorovaikutusta muun maailman kanssa rakkautemme meille tärkeisiin asioihin ei saman tien katoaisi; on olemassa jotain, mikä kantaa tuntemme ja toiveemme juuri meissä itsessämme, riippumatta siitä, missä kulloinkin olemme. Tämä minä on ajatuksemme omasta itsestämme.

Eritellessämme Descartesin lausetta tarkemmin, löydämme siitä mielenkiintoisen ominaisuuden. Lauseen mukaan on olemassa tämä minä, sekä jokin ajatus joka kuvaa juuri tätä minää; ajatus minän olemassaolosta. Juuri tämä minä synnyttää ajatuksen itsestään, ja ajatus synnyttää yksityiselle minälle varmuuden omasta olemassaolostaan. Yksinkertainen intuitiivinen totuus siitä, että jokainen todella on olemassa, voidaan siis kuvata eräänlaisena vuorovaikutuksena ”minän” ja ”ajatuksen” välillä, jossa toinen synnyttää toisen.

Kuva 1. Minän ja ajatuksen keskinäinen vuorovaikutus.

Yllä oleva kuva johdattelee meitä näkemään maailmaa Kalle Heikkisen tavoin. Jotta voisimme havaita itsemme, tarvitsemme vahvan valon, yhtä vahvan kuin me itse olemme. Ajatus ja minä kiertävät loputonta kehää, varmistaen näin toinen toisensa olemassaolon. Tarkoitukseni ei kuitenkaan ole tältä istumalta lähteä hahmottelemaan minän käsitettä aasialaisten uskontojen kautta, vaan pitäydyn Euroopassa, tarkemmin 1700- luvun Skotlannissa.

David Hume näki minän käsitteen eri tavoin kuin Descartes. Itse asiassa Humen keskeinen tavoite oli osoittaa, ettei mitään selkeästi määriteltyä minää ole olemassa, vaan aina ajattellessamme omaa sisintä itseämme, sitä minää joka tekee minusta minut, päädyimme

epätydyttävään tunteeseen. ”Kun minä puolestani syvennyn mitä huolellisimmin siihen, mitä kutsun itsekseni, törmään aina johonkin tiettyyn kuumuuden tai kylmyyden, valon tai varjon, rakkauden tai vihan, mielihyvän tai kivun havaintoon.” Humen havaitsemat tuntemukset eivät koskaan tavoittaneet hänen todellista minäänsä, eikä hän näin ollen voinut olettaa sen olemassaoloa.

Ovatko Humen ja Descartesin näkemykset minästä perustavalla tavalla erilaisia, vai olisiko mahdollista tuoda ne yhteen siten, että voitaisiin yltää yhtäläisesti kummankin ongelman ratkaisuun ja sitä kautta myös minän määritelmään? Väitän nyt, että tämä on jollain tasolla mahdollista, ja välineiksi tähän päämäärään valitsen seuraavat kaksi käsitettä: Arthur Jeonin oivalluksen ajattelun itseään toistavasta luonteesta sekä Randall Collinsin kirjassaan *Interaction Ritual Chains* esittelemät vuorovaikutusrituaalit. Näiden kautta törmäämme ajatukseen ihmisestä, jonka hahmottamisessa on systeemiälyn käsitteistöllä oleellinen tehtävä.

Vuorovaikutusrituaalit

Pennsylvanian yliopiston sosiologian professori Randall Collins on kehittänyt kirjassaan *Interaction Ritual Chains* (2004) eräänlaisen ihmisen toiminnan vuorovaikutusteorian. Kirjan pääteesi on, että ihmisen toimintaa tutkittaessa oleellista on hahmottaa ihminen ”tilanteen”, ei ”yksilön” kautta. Hän viittaa tällä siihen, että ihmisen mikrososiologinen käytös – ilmeet, eleet ja puheenparret – mukautuvat aina tilanteeseen: Cocktail- kutsuilla käyttäytytään eri tavalla kuin naapurin tupaantuliaisissa. Collinsin omin sanoin ”Not individuals and their interactions, but interactions and their individuals; not persons and their passions, but passions and their persons. “Every dog will have its day” is more accurately “every day will have its dog””.

Collins ei väitä, ettei yksilöä olisi olemassa, mutta hän uudelleen hahmottelee yksilön idean. Yksilö ei hänen mielestään ole niinkään fyysinen kappale, vaan olio, jolla kyllä on ruumiinsa, mutta jonka määrittelee ihmisenä hänen ulkoinen sosiaalinen ympäristönsä. Esimerkiksi ihminen, joka tupakoi, ei itse asiassa tupakoi sen vuoksi, että hän ”pitäisi” siitä tai olisi riippuvainen nikotiinista. Collins väittää sen johtuvan siitä, että hän on oppinut tupakoinnin vuorovaikutustilanteissa, jotka ovat olleet tunnetasolla stimuloivia. Näissä tilanteissa tehdyt asiat tuottavat mielihyvää juuri sen takia, että yksilö assosioi osan tästä miellyttävästä sosiaalisesta tilanteesta tapahtuvaksi juuri tupakanpolton hetkellä. Tällaisia sosiaalisista tilanteista kumpuavia vuorovaikutustottumuksia Collins kuvaa termillä ”interaction rituals”. Käytän tästä lähtien hänen käsitteestään vapaata suomennosta vuorovaikutusrituaalit.

Esimerkiksi ihminen, joka tupakoi, ei itse asiassa tupakoi sen vuoksi, että hän pitäisi siitä tai olisi riippuvainen nikotiinista.

Miksi vuorovaikutusrituaalit, miksi ei vain vuorovaikutusta? Collins johdattelee lukijan huomaamaan, että suuri osa ihmisten välistä kanssakäymistä on jollain tapaa ennalta sovittua. On oikea ja väärä tapa kätellä, puhua ja kirjoittaa. Nämä tavat ovat mielivaltaisia vaikkakin perusteltavissa (kieliopista on hyötyä, koska se auttaa ihmisiä ymmärtämään toisiaan) ja Collinsin mukaan ne määräävät paitsi ihmisten välisen kanssakäymisen muodot, myös ihmisen sisäisen maailman. Introvertti ihminen on Collinsin mukaan vain henkilö, jonka sosiaaliset rituaalit ovat kääntyneet sisäänpäin; ”The expansion of the means of ritual production allowed secular ritual to be put to use in two different ways... (and) by private appropriation of these symbolic objects to solitary practice.”; viitaten introverttiuden historialliseen kehitykseen.

Collinsin teoria työntää sosiologian jääpiikin syvälle individualismin sydämeen. Hänen teoriansa on kuitenkin jossain määrin oman käsitteistönsä orja, eikä onnistu intuitiivisesti perustelemaan ihmisen minäkokemuksen todellisuutta. Osittain juuri tästä syystä on välttämätöntä kehittää hänen teoriaansa eteenpäin. Ratkaisevaa roolia tässä kehityksessä näyttölee Arthur Jeon.

Ajatuksien toisto

Arthur Jeon (Jeon 2004) puhuu teoksessaan ”City Dharma” hyvän elämän ongelmasta. Vaikka hänen kirjansa onkin hyvin lähellä perinteistä elämänviisauksia, tai eräänlaista ”auta itseäsi elämään hyvin” – kirjallisuutta, hänen ajatuksensa ovat samalla aidosti tarttuvia. Vetämättä yhtään institutionalisoitua palvonnankohdetta mukaan päättelyketjuihinsa Jeon kykenee hahmottelemaan ihmisen elämän varjokohtia näkyviin siten, ettei kriittisinkään lukija häiriinny turhista uskon loikista.

Tärkein Jeonin oivallus astuu kuvaan, kun hän puhuu ihmisen tottumuksista: ”Most thought is generated in an automatic, reflexive way, creating our inner hell. In fact, most of this habitual thought is neurotic; 90 percent of it we thought yesterday, and 90 percent we will think again tomorrow”. Jos ohitamme hänen huomautuksensa sisäisestä helvetistä, pääsemme lauseen ytimeen. ”Neuroottinen ajattelu” on valtava oivallus. Idea siitä, että ajatuksemme kiertävät luonnostaan jonkinlaista kehää, on vaikea keksiä, mutta hyvin intuitiivinen. Omien ajatusten tarkkailu johdattaa ihmisen huomaamaan lauseen totuusarvon. Jeonin samassa yhteydessä esittämää esimerkkiä mukailen ”Olisinpa rikas, niin minulla ei olisi enää huolia”, ”Minä olen huono”, ”Hitto tätä ruuhkaa”, ovat kaikki esimerkkejä toistuvista, hyödyttömistä ja niin inhimillisistä ajatusrakennelmista, jotka toistuvat ja toistuvat mielessämme useita kertoja päivässä.

Jos ”neuroottisen ajattelun” idean sisäistää, syntyy siitäkin oma neuroottinen ajatuksensa, joka alkaa kiertää kehää ihmisen mielessä: ”suurin osa ajattelustani on neuroottista, suurin osa ajattelustani on neuroottista...”. Kuinka siis ihminen neuroottisen ajattelun käsitteistössä kykenee omien ajatustensa tarkkailuun? Pyrin vastaamaan tähän kysymykseen pureuduttuamme syvemmälle minän ja tilanteen vuorovaikutukseen.

*Idea siitä, että
ajatuksemme kiertävät
luonnostaan jonkinlaista
kehää, on vaikea keksiä,
mutta hyvin intuitiivinen.*

Minän ja tilanteen vuorovaikutuksesta

Horatiuksen kerrotaan sanoneen, että ihmisen luonne on riippuvainen hänen yhteyksistään ympäröivään maailmaan. Luulen hänen tällä pyrkineen hahmottelemaan ajatusta ihmisestä tilanteen osana ja kokemiensa tilanteiden summana; palasena suuremmissa kokonaisuudessa.

Collinsin idea ihmisestä reagoimassa tilanteisiin ei ole uusi tai tavaton. Tokihan me joka päivä syömme, juomme ja rupatellamme tiettyjen sääntöjen mukaan; syömme haarukalla, juomme lasista ja puhumme vasta kun toinen on hiljaa. Pyrimme etsimään mahdollisuuksia reagoida kehomme tarpeisiin, tai ehkäpä tässä yhteydessä kehollisiin tilanteisiimme. Collinsin peräänantamaton tulkinta on kuitenkin paljon vaikeampi hyväksyä. Että itse asiassa koko mieleemme; ajattelumme, tuntemme ja tahtomme olisi samalla tavoin tilannereagoiva, tuntuu vetävän maton jalkojemme alta. Tilanne ei vain siis määräisi sitä, mihin kulloinkin kykenemme, vaan itse asiassa se määrittäisi koko kompleksisen olemuksemme toiminnan tuossa tilanteessa.

Ehkä ajatus tilanteen määräävyydestä yksilöön nähden on hieman yliampuva. Tokihan me voimme itse valita tai päättää vaikkapa sen, mitä sanomme rakastamillemme ihmisille? Tältähän meistä jokaisesta tuntuu, mutta samalla joudumme myöntämään, että tälläkin näkökulmalla on ongelmansa. Kukaan ei kiellä sitä, ettei jokainen tekisi omia päätöksiään, mutta moni joutuu vaikeuksiin vastatessaan siihen, mistä tuo tuntemus päätöksenteosta itse asiassa syntyy.

Valinnat ovat oleellinen osa ihmisen elämää, ja uskoakseni kukaan lukijoista ei ole eri mieltä kanssani jos väitän, että olemme vapaat tekemään niitä. Tämä vastaus ei kuitenkaan riitä, sillä siitä seuraa jatkokysymys: miten teemme valintamme?

Pyrin tässä luonnostelemaan esiin ajatusta ihmisestä osana tilannetta. Pääteesini on, että suurin osa jokapäiväisen elämämme toiminnasta on itse asiassa opittua vuorovaikutusrituaalia ja neuroottisten toimintamallien toistoa. Lisäksi uskon, että ajatuksemme, kuvitelmamme ja unelmamme ovat nekin eräänlaisia toistuvia ajatusmalleja, jotka eivät ole syntyneet eristyksessä puhtaasti hengen pohdiskelujen lopputuloksena, vaan vuorovaikutuksessa ympäristömme kanssa.

Toisaalta väitän, että ihminen on toimissaan vapaa, toisaalta pyrin pakottamaan hänet tiukasti ympäristönsä pakkopaitaan. Äkkiseltään vaikuttaa siltä, että nämä kaksi ominaisuutta ovat peruuttamattomassa ristiriidassa keskenään. Voimme kuitenkin huomata, ettei ihmisen tuntemus vapaasta valinnasta välttämättä edellytä, että hänen valintojensa syyt olisivat riippumattomia tai edes millään tavoin rationaalisia. Tällä tavoin ihmisen valinnoille syntyy rajoituksia ihmisen ollessa riippuvainen vallitsevasta tilanteesta.

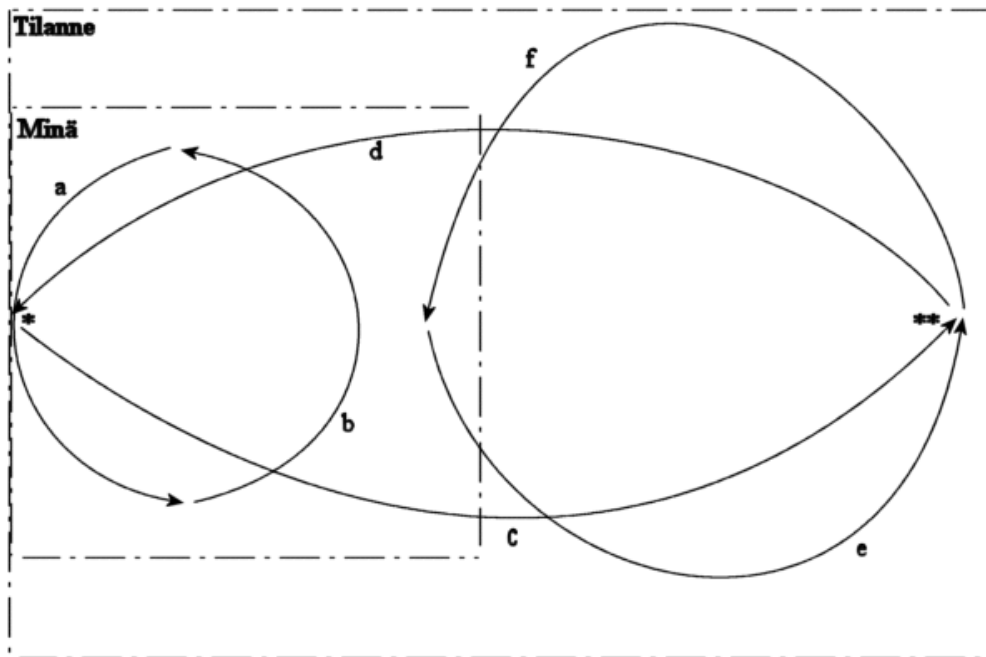
Harvempi on nyt valmis väittämään, ettei olisi jollain tapaa riippuvainen siitä tilanteesta, jossa tällä hetkellä on. Jos tuoli nyt katoaisi altasi, vaikuttaisiko se sinuun? Eli tuoli vaikuttaa sinuun tälläkin hetkellä. Ja jos eloton materiakin hallitsee sinua näin, mitä tekeekään monimutkaisempi ympäristösi? Tälläkin hetkellä tämä artikkeli vaikuttaa vähintään sinun silmiesi lihaksiin. Tilanne ohjaa havaintojasi, ja havainnot ovat syvässä yhteydessä siihen, mitä uskomme, toivomme ja tiedämme.

*Jos tuoli nyt katoaisi altasi,
vaikuttaisiko se sinuun? Eli tuoli
vaikuttaa sinuun tälläkin hetkellä.*

Minän ja tilanteen vuorovaikutusmalli

Sukeltakaamme siis minän ja tilanteen vuorovaikutukseen. Uskoakseni olemme samaa mieltä siitä, että ymmärtääksemme tätä vuorovaikutusta tarvitsemme mallin tilanteelle, jossa olemme. Toisin sanoen tarvitsemme jonkinlaisen vuorovaikutuskentän, joka toimii jossain määrin itsestämme riippumatta. Lisäksi tarvitsemme keinon vuorovaikuttaa ja havainnoida tuossa tilanteessa ja kolmanneksi itsemme, jollain tapaa luontevasti tilanteen osana.

Olen kuvassa 2 hahmotellut nämä kolme vuorovaikutuskenttää näkyviin; minä, tai siis tuo hermostossani luuraava tietoisuus syklissä a()b, muuta fysikaalista maailmaa kuvaava sykli e()f, ja näiden kahden maailman välissä viestinviejänä toimiva sykli c()d, sekä tämän syklin kuljettaman informaation törmäyskohdat kahteen edellä mainittuun sykliin: * ja **.

Kuva 2. Minä, tilanne, ja niiden keskinäiset vuorovaikutussuhteet.

Millainen täytyy ihmisen tietoisuutta kuvaavan syklin olla, jotta se voisi sisältää kaikki ihmisen ajatukset? Arthur Jeon tarjoaa meille vastauksen siemenen tähän mahdottomalta vaikuttavaan kysymykseen. Syklin pitää olla itseään toistava, laajassa mielessä ajatusten, siis yhtä lailla tunteiden kuin deduktioidenkin, täytyy olla itseään toistavia. Mutta tämä ei riitä, sillä meillä on selkeästi kyky synnyttää yhä uusia ja uusia tällaisia ajatuksia, ja lisäksi assosoida niitä vapaasti keskenään, sekä yhdistellä niitä niin todellisiin kuin kuviteltuihinkin muistoihimme. Lopulta on myös jotain, joka ohjaa ajatteluamme, saa meidät valitsemaan jonkin menettelytavan toisen sijaan.

Tällaisen mallin asettamat ongelmat ovat vaikeita, mutteivät toivottavasti mahdottomia ratkaista. Itse asiassa, jos edellä luetellut muutamat säännönmukaisuudet ihmisen ajatusprosesseille pätevät, olemme yllättäen päässeet todella pitkälle ihmisen uudenlaisen, systeemisen minäkuvan hahmottamisessa.

Assosiaatioketjujen olemassaolosta meillä jokaisella lienee varma aavistus; ajatukset synnyttävät uusia ajatuksia, olkoonkin, että olettaisimme noiden ajatusten olevan neuroottisia. Kukapa ei olisi joskus harhautunut ajatuksiinsa ja havahtunut hetken päästä, tajuten pohtivansa aivan jotakin muuta kuin alun perin oli tarkoitus? Usein nämä ajatusjuoksut herättävät tapahtuessaan myös jonkinlaisen tunnetilan, joka heittelehtii pohdiskelumme mukana. Tässä törmäämme myös neuroottisiin ajatuksiin; surullinen mieliala johtaa mieleemme lähes aina ne samat, kivuliaat muistot, ja voitonriemuinen olotila saa meidät kiittämään kaikkea sitä, minkä olemme tottuneet näkemään itsessämme ylistämisen arvoisena.

Mitä nämä muistot sitten ovat, jos niitä ihmisen assosiaatioissa esiintyy? Mallin valossa ne myös ovat eräänlaisia assosiaatiolla tavoitettavia ajatuksia. Luontevampaa olisi tietysti perinteisesti ajatella muistia eräänlaisena säiliönä, josta sitten tarpeen tullen ihminen poimii sopivia muistoja, mutta muutama seikka tekee ensimmäisestä vaihtoehdosta houkuttelevamman. Ensiksi, assosiaatioketjujen taustalle ei tarvitse tällöin olettaa tietoista ohjausta. Emme siis itse päätä muistaa jotain, vaan päätöksen tunne johtuu assosiaatioketjusta jossa olemme. Toiseksi aivojen muistialueet tuntuisivat luontevammilta ymmärtää, jos niiden toiminta olisi riippuvaista enemmän assosiaation tuomasta aktivaatioenergiasta, eikä niinkään säiliöstä jossa muistot ovat. Siis muisto ei voi aktivoitua itsestään, vaan vasta jossain suhteessa ajatuksiimme; esimerkiksi

muisto kivuliaasta hammaslääkärivisiitistä vaatii jonkinlaisen, henkilökohtaisen asiayhteyden tullakseen mieleemme.

Jos nyt voimme hyväksyä, että malli antaa jonkinlaisen todellisuutta sivuavan kuvan sekä ajattelun että muistojen toiminnasta, voimme siirtyä tutkimaan, voiko malli perustella uusien ajatusten syntymisen. Uusilla ajatuksilla tarkoitan tässä sellaisia ajatuksia, joita ei mieleemme olisi voinut juolahtaa, vaikka olisimme saaneet pohtia ja assosoida loppuikäme; tuoreita ajatuksia. Loogikko muotoilisi ajatuksen näin: ihmismielen millään annetulla ajanhetkellä ajattelemien ja tietämien asioiden kaikista mahdollisista yhdistelmistä ei voida johtaa hänen kokemansa todellisuuden kaikkia piirteitä. Kolmas tapa sanoa tämä asia on esimerkiksi: jos emme koskaan ole nähneet tai kuulleet ruuvimeisselistä tai ruuvista, on meidän mahdotonta ajatella niitä. Esimerkki kavaltaa samalla ratkaisun. On mahdollista ajatella, että tuoreet ajatukset syntyvät havainnon kautta, uusien ilmiöiden ilmaantuessa havaintojemme piiriin ja niiden taas yhdistyessä mieleemme muutoin toistuvaan ja muuttumattomaan ympäristöön. Havainnon ja mielen kohtaamisessa voidaan siis puhua muutoksen ja toiston törmäyksestä.

*Havainnon ja mielen
kohtaamisessa voidaan
siis puhua muutoksen ja
toiston törmäyksestä.*

Olen jättänyt sokerin pohjalle. Vielä on käsittelemättä se, kuinka malli voisi selittää assosiaatioiden sisäisen logiikan. Jokainen ajatus ja tunnetila ovat kuitenkin sidoksissa edeltäjiinsä, ja vieläpä siten, että jos meitä pyydetään kertomaan näistä riippuvuuksista, niin kykenemme niiden syy-seuraus-suhteita yleensä valottamaan. Mallin tarjoama vastaus on yksinkertainen: assosiaatiosuhteita ohjaavat neuroottiset ajatukset. Esimerkiksi meillä on tapana yhdistellä asioita laskemalla niitä yhteen (kaksi ihmistä) ja kertoa samankaltaisia asioita arvioidaksemme niiden vaikutusta (1000 sotilasta). Nämä tavat tulkitaan tässä neuroottisiksi ajatuksiksi, jotka toimivat siltana kahden eri ajatuksen välillä, luoden assosiaatiosidoksen.¹ Siis tietynkaltaiset tilanteet aktivoivat meissä tietynkaltaisia assosiaatiotapoja, joiden avulla assosioimme noissa tilanteissa kokemiamme ajatuksia.

Oletetaan esimerkiksi, että olemme älyllisesti haastavassa tilanteessa ja meitä pyydetään vastaamaan jo aikaisemmin esseessämme esittämäämme kysymykseen: miten voimme tarkkailla omia ajatuksiamme laisinkaan, jos kaikki ajattelumme on neuroottista? Voisimme vastata ehkä näin. Vuorovaikutusmallissa oletetaan, että kaikki ajatukset ovat neuroottisia, ja niinpä myös ajattelun assosiaatioketjujen tarkkailu on neuroottinen ajatus. Tämän neuroottisen ajatuksen vaikutus on, että ajattelu assosioituu tietyllä tavalla, eli kuin sitä itse asiassa tarkkailtaisiin. Se pakottaa jokaisen kiinni saamansa ajatuksen assosioitumaan uudelleen siten, että se sisältää vahvan tuntemuksen myös ulkopuolisesta tarkkailijasta. Tämä tuntemus tarkkailijasta antaa assosiaatioketjulle mahdollisuuden assosoida ajatustaan eteenpäin juuri tämän ulkopuolisen tarkkailijan näkökulmasta.

Vuorovaikutusmalli ja ihmisen toiminta tilanteessa

Jos palaamme hetkeksi kuvan 2 pariin, voimme huomata, että vuorovaikutusmallin esittely ei ihmisen perustoimintojen kuvauksestaan huolimatta vielä ole valmis. Selvennystä vaille ovat sekä ihmisen toiminta tilanteessa tilanteen osana että tilanteen itsenäinen toiminta ja siihen reagointi.

¹ Neuroottinen ajatus korvaa siis Kantilaisen ”wille” (käytännöllisen järjen) käsitteen; kumpikin kysyy, mitä voimme tietää (vaikkakin tässä se on vain ajatuksen itseohjautuvuutta, mutta Kantille immateriaalisen järjen kyky).

Kävelemme kauniissa metsässä. On kevätalvi, ja ainoa ääni on jalkojemme hidas, puhdas tahti niiden painuessa lumeen. Aurinko kimaltelee havupuiden jäätyneillä oksilla, lupailen kylmää jo kohta väistyväksi. Jos onnistumme huomaamaan tämän kaiken ympäristössämme, se todennäköisesti kohottaa hymyn huulillemme ja alamme katselemaan ympärillemme tarkemmin. Havaintomme vaikuttavat siis suoraan seuraaviin havaintoihimme, ja tottunut metsäkulkija myös havainnoi ympäristöään eri tavoin kuin paljasjalkainen kaupunkilainen, kertoen myös tavan vaikuttavan siihen, mitä huomaamme.

Jos meillä on seuraa metsäretkellämme, mainitsemme jotain ehkä ääneen, tai sitten tarkkaamme onko tämä toinen jo huomannut saman kuin mekin. Tällainen tilannemuutos on meidän itsemme aiheuttama; katseen siirto, ehkä puhuminen, ovat kaikki minälähtöisiä tilannemuutoksia. Vastakkainen asetelma syntyisi, jos seuralaisemme yht'äkkiä vetäisi pistoolin esiin ja alkaisi uhkailla meitä. Silloin kyseessä olisi tilanteen vaikutus meihin. On helppo huomata, että molemmat muutostavat vaikuttavat siihen, mitä sekä kokonaistilanteessa että omassa mielessämme seuraavaksi tapahtuu.

Edellisen otsikon alla huomasimme vain uusien havaintojen tuottavan uusia, tuoreita ajatuksia ja tässä näemme, että vain uudenlainen tilanne voi ohjata meidän havaintotapamme kohtaamaan jotakin ennen aistimatonta. Tästä johtuen ovat juuri tilanteen vaikutukset meihin niin perin tärkeitä. Se on ainoa tapa, jolla ihminen saa uusia virikkeitä muutoin paikallaan pyörivään ajatteluunsa. Arkielämässä törmäämme tähän samaan ajatukseen, kun puhutaan, että ihmisellä on ”tekemisen tarve”.

Tokihan me voimme jäädä odottamaan, että jotakin tapahtuisi meille, jotakin mitä emme osanneet odottaa. Koska meille kuitenkin on tarjottu mahdollisuus myös minälähtöisiin tilannemuutoksiin, olemme vapaat (mitä se ylläsanotun valossa sitten tarkoittaa) käyttämään niitä. Jokainen tietää, millainen muutos tilanteessa tapahtuu, jos onkin tuolla metsäpolulla yksin, tai jos kotonaan seinän tuijottamisen sijaan asettaa kirjan sopivalle lukuetaisytydelle kasvojensa eteen.

Neuroottinen ajatus (joskus havaintoon yhdistettynä) voi siis eskaloitua fyysiseksi toiminnaksi. Jos haluaisi ajatella fyysikaalisesti, huomaisi, että itse asiassa kyseessä olisi lihaksiin lähetettyjen hermoimpulssien sarja. Ajatustapojen aiheuttamat tottumukset näkyvät hyvin usein myös fyysisessä toiminnassa asti; joku kavahtaa silminnähdessä hämähäkkejä, toinen moottoripyöräjengiläisiä. Joku hymyilee aina tavatessaan tuttaviaan, toinen virnistää mielummin kuunnellessaan musiikkia. Jos ihmisen toiminnalla voidaan odottaa olevan jonkinlaisia yhtäläisyyksiä siihen, mitä hänen päänsä sisällä tapahtuu, tukevat juuri ihmisten ulkoiset tottumukset ja kestävät mieltymykset selvästi tässä hahmoteltua systeemisen minän ajatusta.

Nostakaamme esiin vielä muutamia, vuorovaikutusmallin kuvauksen päättäviä yksityiskohtia. Esimerkkinä käyttämässämme metsäkävelyssä mainittiin eräässä kohtaa hymy, joka nousi miellyttävän havaintokokonaisuuden kokijan huulille. Se kertoo eräänlaisesta refleksinomaisemmasta tavasta reagoida tilanteisiin verrattuna yllä kuvailtuun tapaohjautuvuuteen; sellaisesta toiminnasta, johon mieli ei ehdi vaikuttaa (esimerkiksi käden vetäisy pois kuumalta hellalta). Koska kyseessä on tärkeä erottelu, vaikuttaen esimerkiksi siihen, kuinka ihmisen vapaus tämän mallin puitteissa pitäisi tulkita, on se tarpeen esittää edellä käsitellyn tarkkailijasta muotoutuneen neuroottisen ajatuksen avulla. Niinpä, jos on mahdollista tarkkailla omia tekojaan, niin silloin kyseessä on tapa. Jos kuitenkin riippumatta olosuhteista itsetarkkailu teon aikana on mahdotonta, on kyseessä refleksi. Tämäkin erottelu on subjektiivinen; eri ihmiset osaavat tarkkailla itseään eri herkkyyksillä.

Vuorovaikutusmallin tulkinnasta

Vuorovaikutusmalli on siis systeemisen minän hahmotelma, ja sen perusrakennuspalaset muodostuivat joistakin niistä vuorovaikutuskokonaisuuksista joita minän ja tilanteen väliltä löysimme. Sen perustavaksi elementiksi nousi muutos, ensin kokonaistilanteessa ja sitten yksilön havaintokentässä. Koska eri ihmiset kokevat samankaltaiset muutokset hyvin eri tavoin, nousee keskeiseksi kysymys siitä, riittävätkö pelkästään ulkoapäin tulevat virikkeet luomaan ihmiselle aidon minäkokemuksen. Jos näin ei ole, joudutaan tässä esitetty malli hylkäämään. Ongelma on kuitenkin niin laaja, että jätämme sen käsittelyn seuraavan otsikon alle.

Tähän mennessä yksi jos toinenkin kriittinen lukija on huomannut, että esittämäni minän ja tilanteen vuorovaikutusmalli sisältää oletuksia, joihin ei tässä tekstissä ole vielä juuri lainkaan puututtu. Onneksi tähän on hyvä syy. Vuorovaikutusmalli ei nimittäin pyri esittämään totuutta ihmisen vuorovaikutuksellisesta olemuksesta, vaan muodostamaan jonkinlaisen peruslähtökohdan, käsitteistön, jossa voimme keskustella ihmisestä ja hänen toiminnastaan. On siis tarpeetonta kysyä, onko yllä oleva teoria totta; jokainen poimii siitä joka tapauksessa vain sen, minkä on valmis hyväksymään ja jättää taakseen, mikä on virheellistä.² Koska kyseessä on pelkkä hahmotelma, se pyrkii lähinnä herättämään kysymyksen: eikö myös näin voisi olla?

*Riittävätkö pelkästään
ulkoapäin tulevat virikkeet
luomaan ihmiselle aidon
minäkokemuksen?*

Olisi kuitenkin hyvä huomata tällaisen periaatteellisesti erilaisen lähestymistavan edut verrattuna perinteiseen, staattiseen minän ja havaintoympäristön teorioihin. Koska muistikin on tässä mallissa eräänlainen prosessi, se mahdollistaa ihmisen kykyjen, esimerkiksi älykkyyden ja ongelmanratkaisukyvyyn, uudenlaisen hahmottamisen. Suurin muutos perinteisiin ihmisen kuvauksiin on juuri Collinsin painottama tilanteen määräävyys yksilön suhteen; käsillä olevan teorian puitteissa ainut tapa saada uusia assosiaatioita (tai ideoita) on havaita eri tilanteisiin lipuvia uusia tekijöitä ja/tai kokonaisuuksia.

Malli myös pitää sen, mikä alussa luvattiin: Descartesin ja Humen teorit nivoutuvat vuorovaikutusmallissa yhteen. Descartesin näkemys voidaan nimittäin nähdä ajatuksen assosiaationa: koska on olemassa erityisiä, eroteltavia ajatuksia, niin täytyy olla myös jokin erityinen minä, jonka ympärillä nämä ajatukset pyörivät. Siinä mielessä tässä esitetty vuorovaikutusmalli ei ole etäänäytynyt Descartesin ajattelusta paljoakaan. Se vain hylkää metafysisen minäkäsityksen ihmisen toiminnanohjaajana, ja palauttaa ajatusten assosiaatioprosessin, johon itse ajattelijalla – jos sellainen voidaan ajatuksesta yleensä erottaa – ei luonnollisesti voi olla mitään sanottavaa, ihmisen sisäistä maailmaa hallitsevaksi tilaksi. On myös huomattava, että ”ajattelen, siis olen” on tässäkin mallissa pätevä lause. Mitä ei kuitenkaan oleteta, on se, että itse asiassa ”minä” olisi ajatuksen lähtökohta, tai että ajatus vaatisi erityisen, ajatuksestaan tietoisena ajattelijan.

Humen näkemys on myös helppo sulauttaa teoriaan. Humen pyrkiessä kohti minän käsitettä tapahtuu vuorovaikutusmallin valossa niin, että hänen ajattelunsa pyrkii assosioitumaan kohti minän käsitettä. Koska sellaista ei kuitenkaan Humen ajatuksissa selkeänä ollut, assosiaatioketjut päätyivät vain assosioitumaan hyvin varhaisiin tai alkukantaisiin tuntemuksiin siitä, miten ulkomaailman kanssa on opittu vuorovaikuttamaan.

² Falsifioitavuuden ihanteen kannattajille olen liitteeseen 1 muodostanut listan kaikista tähän mennessä tekemistäni oletuksista.

Arkisemmin muotoiltuna voitaisiin siis sanoa Descartes'n huomanneen, että juuri ajattelun assosiaatioketjut todentavat jonkinlaisen minän olemassaolon ja Hume puolestaan tarkkaili vain erityisen erikoistuneen assosiaatioketjun avulla omia ajatuksiaan, päätyttä kuitenkin koskaan varsinaisen kokonaisen ”minän” kokemukseen. Pitäen jatkuvasti mielessä teorian hahmotelmaluonteen, voimme edetä vielä muutamaa yksityiskohtiin ennen kuin otamme kantaa siihen, jääkö teoriaan lainkaan liikkumavaraa inhimillisyydellemme.

Minän synty, tai miten kaikki alkaa

Palatkaamme nyt edellisen otsikon alla esittämäämme kysymykseen siitä, voiko ihmisen minä rakentua pelkästään kokemusten varaan. Koko kokemuksemme elämästä, voiko se olla pelkästään kokoelma irtonaisia kohtauksia, jotka oma päänsisäinen järjestelmämme liimaa muistojemme leikekirjaan? Jos kysymys muotoillaan näin, täytyy vastauksen olla kieltävä. Ongelman puinnin täytyy siis alkaa käsitteistöstämme: miten näemme itsemme ja havaintomme?

Kaksi ihannetta on lyönyt leimansa nykyihmisen ajatteluun. Ensimmäinen on ajatus absoluuttisen vapaasta olenosta nimeltä ihminen, ja toinen on tieteessä – ja sitä kautta koko teknologistuvassa kulttuurissamme – ylösnostettu objektiivisen havaitsijan idea. Nämä kaksi saavat aikaan yllä kuvatun kaltaisen vääristymisen puhuttaessa minän synnystä; samanaikaisesti nähdään ihminen vapaana kokemaan elämä jonain havainnoista irrallaan olevana tosiseikkana, sekä toisaalta kuvitellaan, että kykenemme tarkastelemaan havaintojamme neutraalisti, kuin leikekirjasta käsin.

Voimme lähestyä ihmisen olemassaolon kokemusta rakentavammin, jos lähdemme siitä, että havainto on itse asiassa jonkinlainen muutos kokemassamme ympäristössä. Siis näemme kyllä koko ajan, mutta havainto syntyy vasta ympäristön muutoksessa. Tässä on tärkeää huomata, ettemme voi tällöin tehdä havaintoa siten, ettei se vaikuttaisi ajatuksiimme. Totta, voimme nähdä ympäristömme paremmin tutkimalla sitä tarkemmin ja ymmärtää maailman lainalaisuuksia tarkkailemalla sitä huolellisesti. Kuitenkin henkilökohtainen kokemuksemme ympäristöstämme muuttuu aina, kun vaikkapa silmiämme ja päätä kääntelemällä saamme siitä uutta informaatiota. Nähdessämme makuuhuoneessa uuden sängyn olemme itse asiassa kokeneet jotakin, emme vain saaneet tietoa siitä, että makuuhuoneessa on sänky. Juuri tämä välitön kokonaisvaltainen kokemuksemme sängystä sen nähdessämme aiheuttaa meille jonkinlaisen tuntemuksen, ja tuo tuntemus on itse asiassa uusi, vahvasti kokemuksellinen ajatus ympäristöstämme.

*Havainto on itse asiassa
jonkinlainen muutos
kokemassamme
ympäristössä.*

Tottumuksen kautta havainnon uutta luova voima vähenee. Oman makuuhuoneemme sänky ei saa meissä aikaan minkäänlaista reaktiota, vaikka kuinka sitä tuijottaisimme. Juuri havainnon näkeminen muutoksena selittää sen, miksi sävähtäisimme omassa makuuhuoneessamme eniten sitä, jos sänkyä ei jonain iltana siellä enää olisikaan. Siis huomaisimme, että jotain ei ole, mitä pitäisi olla. Objektiivinen havaitsija joutuu tässä armotta Humen giljotiiniin³.

Tietyt muutokset voidaan nähdä kokemusympäristössämme usein toistuvina. Jos käännät päätäsi vasemmalle, tietynlainen tunne niskassasi sekä ehkä häivähdys olkapäästäsi näkökenttäsi rajoilla kertovat sinulle, että olet juuri tuossa asennossa. Ihmiset tunnistavat hymyilevät kasvot ja

³Aikaisemmin mainitsemani Skottifilosofi David Hume lausahti eräässä kirjoituksessaan, ettei vallitsevista tosiasioista voida johtaa sitä, miten asioiden kuuluisi olla. Tätä väitettä on myöhemmin alettu kutsua Humen giljotiiniksi.

ystävällisen tervehdysten erehtymättömästi, vaikka eivät olisi kyseistä henkilöä koskaan tavanneet. Ihmisen ymmärryksen kehittymiselle voidaan nähdä yhtenä syynä tällaiset tunnistettavat, toistuvat muutokset. Kärjitetysti voisimme sanoa, että ilman käsitteellistä ajatteluakin henkilö ymmärtää paremmin paikkansa maailmassa, jos tietää missä asennossa kantaa päätään hartioillaan.

Toistuvista muutoksista vaikeimmat, mutta samalla tärkeimmät ovat niitä, jotka tapahtuvat oman kehon ulkopuolella. Jos nämä muutokset ovat ihmisen aiheuttamia (joku vaikkapa hyppää ilmaan tai suorittaa matemaattisen todistuksen), niiden matkiminen on mahdollista. Jonkinlaisen prosessin kautta yksilö kykenee siis toistamaan hänelle näytettyjä asioita, tai nykyisessä käsitteistössämme oppimaan uuden tavan muuttaa havaintoympäristöään. Yleisemmin tätä kutsutaan jäljittelyksi. Vaikka jotkin eläimetkin toki jäljittelevät, mielestäni Susan Blackmoren ilmaisu tiivistää jäljittelyn tärkeyden ihmisen toiminnalle: "...ihmisen erilaisuus johtuu hänen kyvystään jäljitellä."

Näyttää siis siltä, että koska on olemassa asiointiloja jotka muuttuvat, ja koska me ihmisinä pystymme havaitsemaan nämä muutokset, voimme myös yrittää matkia niitä. Ihmisinä olemme myös jatkuvassa vuorovaikutuksessa toisten ihmisten kanssa syntymästämme asti. Heitä vähitellen jäljittelemällä opimme olemisen perusaakkoset. Tässä yhteydessä voisimme Collinsia mukaillen kutsua jäljittelyä "toiston vuorovaikutusrituaaliksi", joka perustuu samankaltaisten, eli lopulta neuroottisten ajatusten syntyyn. Tietty määrä samankaltaisia havaintoja synnyttää siis mieleemme ajatuksia, jotka säilyvät siellä niin kauan kuin niitä käytetään. Nämä ajatukset voivat olla esimerkiksi kehon liikeratoja, kuten käveleminen, tai monimutkaisempia kokonaisuuksia, kuten puhuminen tai erilaisten sosiaalisten käyttäytymissäntöjen hallinta.

*Voisimme Collinsia
mukaillen kutsua jäljittelyä
"toiston
vuorovaikutusrituaaliksi".*

Entäpä sitten minä? Voivatko pelkästään ajatusprosessien toisto ja ympäristön muutos selittää minut kokonaisuena ihmisenä? Systeeminen ihminen on niin kompleksinen kokonaisuus, että se mieluusti välttää lokeroita. Jos tässä väitettäisiin, että ihminen on todellakin näiden kahden perustoiminnon lopputuote, pakottaisi jokaisen vähintään jo koko tilanteen(!) ahdistavuus rikkomaan kyseisen muotin. Olkoonkin, että tässä esitetty argumentti asiaa koskien on vahva, kannustaisin jokaista pohtimaan kysymystä itse. Jotta emme kuitenkaan kiusaisi itseämme turhaan, tutkikaamme seuraavaksi mitä tieto kaiken ylläsanotun valossa on.

Minä, oppiminen ja tieto

Omaksumme edellisen luvun mukaan asioita havaintojen toistuvuuden kautta. Joudumme kuitenkin vaikeuksiin, jos yritämme oppia asioita vain loputtoman toiston avulla. Näiden kahden lauseen välinen ristiriita pakottaa kysymään, mitä oppiminen ja tieto oikeastaan ovat? Jos haluamme vedota esimerkiksi tiedon hyödyllisyyden periaatteeseen, pitää meillä olla jonkinlainen käsitys siitä, mitä hyöty on. Miten olemme sen oppineet?

Voimme huomata, että kysymys on erittäin oikeutettu. Opetustilanne ei koskaan ole vain "hauki on kala" – tyyppistä tiedon päähän leipomista, vaan se tapahtuu esimerkein ja tiedonjyvin, jotka yhdistävät annetun informaation jollain tapaa aikaisemmin tiedettyihin asioihin. Loogisten väitteiden opetus on tässä mielessä esimerkillistä; jos olet oppinut logiikan säännöt, voit periaatteessa mistä tahansa väitelauseiden kimpusta päätellä niiden lopputuleman, vaikkeet ole nähnyt tehtävää koskaan aikaisemmin. Huomaamme kuitenkin pian, ettei käytännössä näin ole logiikassakaan. Logiikan säännöt voidaan nimittäin osata "eri asteisesti", eli vaikka kaksi ihmistä

tuntee saman teoriarakenteen, sen käyttö johonkin spesifiin ongelmaan voi toisella olla maailman luontevin asia, toiselle taas hirvittävän hankalaa. Niinpä oppimisessa on havaintojen toiston lisäksi kyse assosioinnista.

Totesimme edellisen otsikon alla lyhyesti, että neuroottiset ajatukset pysyvät ihmisen mielessä niin pitkään, kuin niitä käytetään, ja juuri tästä on oppimisessakin kyse: unohtamisesta. Mikä on ajatus, johon ihminen ei voi vapaasti assosioimalla päätyä? Se ei voi aktivoitua, eikä sitä näin ollen voi käyttää. Sitä ei enää ole. Hauki voi lakata olemasta meille kala. Pienenä yksityiskohtana voisi huomauttaa, että kineettinen oppiminen, kuten pyörällä ajo, tuntuu palautuvan mieleen pitkänkin ajanjakson jälkeen. Tämä viittaisi siihen, että useimmiten jo opittuihin asioihin on aivoissa olemassa assosiaatioketjunsä, mutta nekin ovat vain miltei unohtuneet. Oppiminen on siis uuden havainnon assosiaatio johonkin olemassa olevaan ajatukseen.

Tässä kohtaamme yllättävän ongelman. Joudumme palaamaan hieman taaksepäin ja kysymään, kuinka lapsi oppii ensimmäisen ajatuksensa? Tämä on siis se ajatus, joka ei voi millään assosioitua mihinkään toiseen ajatukseen. Tämä on hyvä kysymys, koska se pakottaa meidät lopulta ymmärtämään käsillä olevan mallin vuorovaikutusluonteen. Kyse on siitä, ettei sinänsä ole erotettavissa ensimmäistä ajatusta. Lapsi kasvaa äidin kohdussa, missä muun muassa hänen aivonsa kehittyvät solu solulta. Ensimmäinen rakenne, joka pystyy järjestäytymään jonkinlaiseksi tuntemukseksi, tekee niin, ja aktivoi samalla mahdollisuuden havaita muutos tuossa olemassaolon perusolemuksessa.

Oppiminen on täysin mahdotonta irrottaa siitä tilanteesta, missä se tapahtuu; havainnot muovautuvat jokaiselle ominaisella tavalla ja ne ovat ainutkertaisia. Tästä johtuen ihmisen assosiaatiokyvyt (perinteisessä mielessä muisti) ovat aina sidoksissa tilanteeseen. Jos on vain tilanteeseen ja omaan mielentilaan liittyviä assosiaatiomahdollisuuksia, muuttuu oppimisen lopputulos, tieto, paljon huterammaksi rakennelmaksi kuin se perinteinen muistin säiliö, mistä vapaa tahto on tottunut poimimaan omansa. On valitettavaa, että tämä huteru rakennelma vastaa paremmin todellisuutta.

*Oppiminen on täysin
mahdotonta irrottaa siitä
tilanteesta, missä se tapahtuu.*

Minän biologiasta vapauden ongelmaan

Tilanne rajoittaa toimintaamme. Ensi alkuun näyttää siltä, että väite on triviaalisti tosi. Käsillä olevan mallin valossa se alkaa kuitenkin saada huolestuttavia piirteitä. Herää kysymys, missä kulkee minän ja tilanteen välinen raja. Mitkä asiat ovat ihmisen itsensä päätettävissä? Tähän asti olemme pitäneet erillään minän ja tilanteen, mutta tällainen kysymyksenasettelu kyseenalaistaa tuon jaon oikeutuksen.

Tunnettu pakkasessa kylmää ja huudamme kivusta loukatessamme itsemme. Nestetasapainomme järkkyyssä tulemme janoisiksi, energiantarpeemme vuoksi nälkäiseksi. Lämpö, turva, juoma ja ruoka lukeutuvat välttämättömiin biologisiin tarpeisiimme, joita ilman emme voi elää. Kokomme vaikuttaa moneen asiaan, ruumiimme heikkoudet ja vahvuudet samoin. Kaikki nämä tosiasiat sitovat meitä ja estävät toimimasta oman mieleemme mukaan. Jos hyväksymme tämän, joudumme seuraavaksi vastaamaan kysymykseen siitä, miten aivomme toimivat. Lienevätkö nekin pelkkä ympäristöön reagoiva elin?

Onko mahdollista ajatella, että päätös reagoida nälän tunteeseen syömällä on vain tapa, jolla ihminen on yhteydessä ulkomaailmaan? Syöminen on järkevää, rationaalista toimintaa, ja niinpä on ehkä näin ollen helpompi myöntää se tavaksi kuin ajatus, että ihminen, joka ei syö ollessaan nälkäinen, toteuttaa hänkin vain tapojaan. Jos meillä olisi tapana olla vain yksinkertaisesti

syömättä aina ollessamme nälkäisiä, ei meillä olisi enää montaa viikkoa elinaikaa jäljellä. Ääripäät tuovat esille kultaisen keskittien. Meillä on mahdollisuus menetellä myös siten, että syömme silloin tällöin heti nälän iskiessä ja taas jonain toisella kertaa vasta pitkäikäisen nälän tunnetta vastaan käydyn kamppailun jälkeen. Voiko tällaisen toiminnan tulkita syömistä koskevaksi opituksi tavaksi?

Kuka meistä on valmis hyväksymään väitteen, että riippumatta siitä mitä mieltä olemme syömisestämme, toimimme sen suhteen kuitenkin aina tottumustemme mukaan? Ajatus kuulostaa epäilyttävältä. Meillä jokaisella on vahva intuitiomme siitä, että olemme vapaat valitsemaan toisin. Olemaan syömättä nälissämme, tai jopa syömään, vaikka emme tarvitsisi ruokaa lainkaan. Vapaan valintamme intuitiivinen totuusarvo liittyy vahvasti minäkokemukseemme. Itse asiassa minäkokemus on ainoa asia, joka erottaa meidät mielessämme tilanteesta. Jokainen meistä on varma, että toimintamme on viimekädessä aina itsemme muokattavissa, eikä tilanteella ole mahdollisesta rajoittavuudestaan huolimatta keinoja hallita meitä.

Miten tällaiseen ajatteluun sopii idea siitä, että minäkokemus voisi olla pelkästään jonkinlaisen automaation summa? Vaikka voimme nyökytellä tällaista väitettäessä, tiedämme omasta kokemuksestamme, ettei se ole totta. Jotain tuntuu puuttuvan. Ristiriita kaiken tähän asti vuorovaikutusmallissa esiintyneen ja tuntemustemme välillä on nyt ilmeinen. Olemmeko vapaita toteuttamaan itseämme vai tuomitut vaihtuvien tilanteiden loppumattomaan oravanpyörään?

Vapauden illuusio vai illuusioton vapaus

Deterministinen maailmankäsitys on ajatus siitä, että kaikki tapahtuvat asiat voidaan periaatteessa tietää ennen kuin ne tapahtuvat. Nykyaikana tässä yhteydessä puhutaan mieluusti fysiikan laeista; kuinka fyysinen maailmankaikkeus seuraa suunnitelmatta tiettyä sääntöjen kokoelmaa, ja kuinka elävät organismit ovat vain osa tätä sokeana toimivaa systeemiä. Vapaus on tällöin vain illuusio, jonkinlainen väärinymmärretty ominaisuus olemassaolon kokemuksessamme.

Halutessamme voimme tulkita tässä esitetyn vuorovaikutusmallin juuri näin. Voimme ajatella, että syntymästämme asti olemme muiden ihmisten armoilla, jonka jälkeen heidän opettamallaan alkeellisilla taidoillamme opimme vain juuri sen, mitä voimme oppia. Kävellessämme ulkona näemme vain se, mitä voimme nähdä, eikä meillä ole kykyä muuhun. Jopa tämä ajatus determinismistä on meistä itse kullekin vain juuri niin laaja ja kiinnostava kuin se kaiken meille tapahtuneen pohjalta voi olla.

Täytyykö meidän nyt kaiken tämän sanotun jälkeen alistua ajatukselle, jonka mukaan emme voi tapahtumien kululle mitään? Ovatko kaikki ajatuksemme etukäteen suunniteltuja ja toivomme vapaudesta turhanpäiväistä haihattelua? Toivottavampaa olisi, että tässä esittelemäni malli joutuisi hylätyksi. Kukaan järkevä ihminen ei murskaa hahmotelman vuoksi vapauttaan.

Tutkikaamme siis, olisiko tälle vapaudelle olemassa sellaista mielekästä määritelmää, joka ottaisi huomioon sekä ihmisen herkän minän että hänen vuorovaikutuksensa ympäristönsä kanssa. Voimme lähteä liikkeelle siitä, minkä sekä deterministinen että toiveikkaampi tulkinta joutuvat intuitiomme edessä myöntämään: ihminen pyrkii vapauteen. Aikaisemmin huomasimme, että tämä vapauden pyrkimys nousee esille ympäristön ihmiselle asettamien toimintavaatimusten vuoksi. Ihminen tuntee itsensä epävapaaksi jopa silloin, kun sinänsä vapaaehtoisesti joutuu pohtimaan vaikkapa seuraavan aterian hankintaa. Tähän asiaan liittyy myös pelko determinismistä. Kauheinta ihmiselle olisi havaita, että ympäristö määräisi hänen ajattelunsa, assosiaationsa ja toimintansa, riistäen häneltä näin vapauden omaehtoiseen toimintaan.

Voimme ajatella, että vapauden tavoittelumme kumpuaa juuri minän ja tilanteen välisestä ristiriidasta. Tämä pätee myös hengellisemmälle tulkinnalle. Vaikka jokaisen meidän kehossamme asuisi vapaa henki, joka ohjaa toimintaamme, ei tuo henki voi olla vapaa vuorovaikutuksestaan havaitsemamme ympäristön kanssa. Olkoonkin siis, että vapautemme olisi vapaan tahdon ilmentymää, mistä johtuen tuo kyseinen tahto olisi tekemisissä ympäristönsä kanssa. Jos ympäristö ei täydellisesti alistu tälle tahdolle, tulee vapaasta tahdosta – jossain määrin – epävapaa. Ihminen kaipaa siis vapautteen, olipa tässä kyse sitten pelkästään vapaudesta assosoida ajatuksiaan ilman tilanteen vaikutusta tai vapaan tahdon pyristelystä maailman vuorovaikutusten hämähäkinverkossa.

Muotoilimme asiaa niin tai näin, olemme yhtä mieltä siitä, että ihmisellä on vapauden kaipuu. Mutta jos vapauden puute on sitä, että tilanne määrää meidän toiminnastamme, on vapaus silloin sitä, että me määräämme tilanteen toiminnasta. Vapauden kaipuu on vaikutuksen kaipuuta ja vapaa toiminta tällöin sitä, kun tilanteen ja minän ristiriita ratkeaa siten, että tilanne joutuu reagoimaan minän toimintaan. Toisella tapaa muotoiltuna: vapaa toiminta on sitä, kun tilanne jäljittelee minää. Dante Alighierin, Jumalaisen näytelmän kirjoittajan sanoin: ”[I]n every action...the main intention of the agent is to express his own image; thus it is that every agent, whenever he acts, enjoys the action. Because everything that exists desires to be, and by acting the agent unfolds his being, action is naturally enjoyable...” Tässä Dante antaa meille vielä yhden tulkinnan minän ja tilanteen väliselle konfliktille: kyse on itsen toteuttamisesta.

Huomaamme helposti ajatukseen sisältyvän vastustamattomuuden. Determinismi on tilanteen kontrollia minän yli. Täydellisen vapaa yksilö, jos sellaista olisi, on absoluuttisessa valtasuhteessa ympäristönsä kanssa. Tällöin kuka tahansa voi joutua kumpaakin ääripäätä muistuttaviin tilanteisiin, mikä viittaisi siihen, että vapaus on kyky, eikä niinkään ihmisen muuttumaton ominaisuus. Todellakin, ihmisen vapaudenastetta voisi ajatella sen assosiaatiotavan kehityksenä, joka pyrkii assosioimaan ihmisen ajattelun sellaisiin toimintamalleihin, jotka soveltuvat annettussa tilanteessa mukauttamaan ympäristöä yksilön omiin tarkoitukseen sopivaksi. Näitä assosiaatioketjujen lopputuloksia, eli niitä toimintoja, joita yksilö päätyy tekemään, voisimme yhtä hyvin kutsua valinnoiksi.

Ihminen pyrkii vapauteen.

Ehkäpä meidän olisi tässä hyvä perehtyä esimerkkiin. Eräs pakottavimmista tilanteista, johon ihminen voi joutua, on sotatilanne. Oletetaan, että yksilö on kaivautunut puolustusasemiin ja vihollinen hyökkää. Tällaisessakin tilanteessa voidaan erottaa eriasteisia vapauksia, tai ainakin neljä erilaista tapaa suhtautua vallitsevaan tilanteeseen. Vihollinen ilmaantuu harjanteen takaa, jolloin syntyy välttämättömyys valita.

1. ”Ammun, koska käsketään.”
2. ”Ammun, jotta voittaisimme.”
3. ”En ammu.”
4. ”Ammun tappaakseni.”

Ensimmäinen toimintamalli, eli assosiaatiotapa on se, joka on opetettu armeijan ampumaradalla. Tätä opittua tapaa tukee ihmisen pelko ja tilanteen yleinen toivottomuus; on parempi purkaa hätänsä välinein, jotka on käsiin annettu, kuin käpertyä oman poteronsa pohjalle pelkäämään. Kuitenkin, jos tutkimme tätä ajattelua vapauden näkökulmasta, voimme huomata että ihminen toimii tässä pakon alaisena. Muut ihmiset, melu, koulutus ja omat alkukantaiset tuntemukset saavat ihmisen ampumaan.

Toinen tapa ajatella vihollisen hyökätessä on eläytyä oman maansa, perheensä tai ryhmänsä kohtaloon. Tällöin ihminen ei ammu, koska käsketään, vaan hän ampuu, jotta hänen tuntemansa tilanneympäristö ei tuhoutuisi. Hän ampuu säilyttääkseen tilanteen mahdollisimman muuttumattomana oman itsensä ja sidosryhmänsä kannalta. Tässä huomaamme, kuinka toiminta on osittain vapaata. Ampuja pyrkii vaikuttamaan ympäristöönsä, myös jossain määrin siinä onnistuen. Hänen toimintansa on omaehtoista, mutta selkeästi on myös vaara, että tilanne voi voittaa hänen pyrkimyksensä. Voidaan siis puhua myös kilpailutilanteesta.

Kolmas tapa toimia vaatii erityistä luonteenlujuutta tai jonkinlaista vieraantumista todellisuudesta, mutta todennäköisesti kumpaakin. Tässä yksilö päättää olla ampumatta. Se on vapaa teko, koska todellakin, hän ei ammu, koska päättää niin. Pian tilanne kuitenkin kaappaa vallan takaisin yksilöltä, tuoden hänen eteensä jatkuvasti kasvavan kuolemanvaaran. Tämä pakottaa ihmisen toimimaan jollakin tavoin säilyttääkseen vaikutusmahdollisuutensa tilanteen tapahtumiin.

Neljäs tapa toimia on hyvin mielenkiintoinen. Jotta henkilö voisi tuntea tällaista intohimoa tappamista kohtaan olosuhteista huolimatta, hänen on täytynyt haluta tehdä niin jo pidemmän aikaa. Jotta voisi nauttia tappamisesta kranaatinsirpaleiden keskellä, se vaatii kieroutunutta omistautumista. Kuitenkin myös tällaisia tapauksia on raportoitu sodassa kuin sodassa.

Millä tavoin tämä pitäisi tulkita vapauden perspektiivistä? Ensimmäinen vaihtoehto on, että kyseinen henkilö on tietyllä tapaa jo pitkän ajan halunnut tappaa ja nyt hän on onnistunut muuttamaan henkilökohtaisen tilanteensa sellaiseksi, jossa hän voi toimia mielihalunsa mukaan. Vaikka hän kuolisi kyseisessä hyökkäyksessä, voidaan väittää, että hän toimi hetken aikaa niin vapaasti kuin yksilö voi tilanteeseen nähden koskaan toimia. Tässä voidaan havaita myös toinen vaihtoehto, joka on paradoksaalinen. Voi nimittäin myös olla niin, että tappamisesta tällä tavoin nauttiva ihminen on tullut sotatilanteiden muuttamaksi siten, ettei hän itse asiassa enää tunne olevansa lainkaan oman itsensä hallinnassa. Tällöin hän on vain väline sodan päämääriin, ja sellaisenaan täysin epävapaa.

Yllä oleva esimerkki valottaa osaltaan sitä, miten vapaus on ihmisyksilöiden vaihteleva kyky luoda ympäristöönsä ja toimintaansa minän toivomusten kaltaisia elementtejä. Normaalisti tilanne alistaa minän itsensä kaltaiseksi. Esimerkiksi pohjoisessa, kaukana muusta asutuksesta elävä erakko on luonnonvoimien armoilla, joutuen joka päivä fyysisesti kamppailemaan luodakseen tilaa itselleen vaikeissa olosuhteissa. Tällöin hän on täysin tilanteiden puristuksessa, joutuen reagoimaan ympäristön hänelle asettamiin haasteisiin, kuitenkin pystymättä lisäämään ratkaisuihinsa juuri lainkaan omaa, yksilöllistä panostaan. Tilanne on aina suurempi ja vahvempi kuin minä, eikä sitä näin ollen voi koskaan täysin alistaa. Kuitenkin, jos hyväksymme tämän, voimme oppia vapaammiksi kokemissamme tilanteissa.

Vapaus ajattelutapana

Puhuimme aikaisemmin vuorovaikutusmallin yhteydessä ajattelutavoista, joita käsitellessämme otimme esille yhteen – ja kertolaskun. Ajattelutapa on siis tottumus, jolla ihminen yhdistelee omia ajatuksiaan, tietyn tyyppisten assosiaatioketjujen suosimista toisten sijaan. Palataksemme jo aiemmin käyttämäämme esimerkkiin:

$$(ihminen)_x + (ihminen)_y = \text{kaksi ihmistä.}$$

Edellä on siis kyseessä kahden ihmisen yhteenlasku, joka voidaan laajentaa koskemaan vaikkapa tuhatta ihmistä, aikaisemmin käyttämämme esimerkin mukaisesti sotilaita:

$$\begin{aligned} (\text{sotilas})_1 + (\text{sotilas})_2 + (\text{sotilas})_3 + \dots + (\text{sotilas})_{1000} &= 1000 * (\text{sotilas}) \\ &= \text{tuhat sotilasta.} \end{aligned}$$

Käyttämämme esimerkki on tässä tarkoituksellisen provosoiva, jotta huomaisimme helposti sen, mitä ajamme takaa. Yhteen – ja kertolasku on ajattelutapa, jota käytetään usein ja tästä johtuen sitä käytetään hyvin paljon myös tilanteissa, joissa tällaisen ajattelun käyttö saa meidät menettämään paljon oleellista informaatiota tilanteesta. Kyseisessä esimerkissä on kuitenkin myös havaittavissa jotakin muuta: ajattelutapojen kehittyminen. Yhteenlaskusta on kehittynyt tarpeeksi suurien laskutoimitusten yhteydessä kertolasku, joka on siis nopeampi ja tehokkaampi tapa järjestellä ajatuksia, olkoonkin, että osa hyödynnettävissä olevasta ajatusmateriaalista katoaa sen käyttöönnoton mukana.

Vaikkei kertolaskua enää nykyään pitkälle viedyissä matemaattisissa tarkasteluissa määritelläkään yhteenlaskun avulla, voimme olla varmoja siitä, että kertolasku on kehittynyt juuri yhteenlaskusta. Koska ajattelutapojen kehittyminen on näin ollen mahdollista ja luontevaa, voimme seuraavaksi havaita, että niiden on mahdollista myös näin ollen heiketä. Jos unohtamme hetkeksi fysiologiset syyt, kuten dementian, törmäämme myös terveissä ihmisissä samantapaiseen ajattelutapojen rappeutumiseen. Kerran niin hyvin ymmärtämämme avopuoliso tuntuu eräänä aamuna herätessämme meille vieraalta. Toisena hetkenä ymmärtämämme ajattelutapa ei painunut tarpeeksi hyvin mieleemme, jotta olisimme osanneet käyttää sitä hyväksemme, vaikkapa seuraavan päivän tentissä. Vastaavankaltaisia esimerkkejä on maailman sivu.

G.W.F. Hegel, eräs 1800-luvun juhlituimmista saksalaisista filosofiista muotoili asian jotakuinkin näin: kehitys on mahdollista vain löytämällä toimintamme rajat. Vasta huomattessamme, että emme muista tiettyä asiaa tai olemme unohtaneet jotain oleellista elämäämme liittyvistä sitoumuksistamme, voimme pyrkiä korjaamaan tuota asiaa. ”Voimme” on tässä tärkeä termi. Se viittaa siihen, että kehitys ei ole välttämätöntä⁴, tai siis asioiden korjaaminen tai tiedon kertaaminen ei tapahdu välttämättä, heti huomattessamme sen puuttumisen. Vapaus valita on ihmisen suurin voimavara hänen toteuttaessaan itseään, eikä se tunnu alistuvan sokeasti tehokkaan kehityksen palvelukseen.

Ensin ihminen siis havaitsee toiminnassaan tietyn rajan, erityisen ajattelun muodostaman jaottelun tai esteen, jonka takana hän ei ole vielä ainakaan tietoisesti valinnan tehneenä käynyt. Kun ihminen esimerkiksi huomaa, miten vastakkaisen sukupuolen kanssa voi käyttäytyä erilaisten tavoitteiden, esimerkiksi hyväksynnän tai mielenrauhan saavuttamiseksi, hän voi käyttää havaintojaan edistääkseen omia pyrkimyksiään. Tällaisia havaintoja voisimme kutsua vapauden aikaansaannoksiksi. Vapaus on siis ihmisen kyky sekä havaita ympäristönsä mahdollisuudet itsensä toteuttamiseen että valita mieleisensä tapa noiden tavoitteiden täyttämiseen. Voimme kutsua sitä käsillä olevan mallin yhteydessä vapauden assosiaatiotavaksi; ajattelun ominaisuudeksi, joka havaintojen pohjalta pyrkii löytämään tilanteesta uusia toimintamahdollisuuksia, pyrkien saavuttamaan yksilön mielestä parhaan lopputuloksen hänen oman rajallisen aikansa ja ajattelunsa puitteissa.

Toivoakseni voimme nyt hyväksyä vapaudelle hahmotelmamme puitteissa tämän määritelmän. Eräs erityinen vaihe ihmisen toiminnasta on vielä käsittelemättä ja vaikka voisimme sen tässä helposti väistää, täytyy se kuitenkin älyllisen rehellisyyden nimissä nostaa esiin. Kyse on valinnasta, valinnan hetkestä ja sen ymmärtämisestä jollain mielekkäällä tavalla. Soren

⁴ Hegel olisi ollut jo tästä väitteestä jossain määrin eri mieltä.

Kierkegaard on eräs niistä ensimmäisistä filosofeista, jotka pureutuivat tähän ongelmakenttään huomauttamalla, että ”Elämää voi ymmärtää vain taaksepäin, mutta se on elettyä eteenpäin”.

Valintamme siis tiivistyvät jokaiseen nykyhetkeen, joista jokainen karkaa käsistämme. Kuinka voimme millään tavoin väittää ymmärtävämme ihmisen – ja siis myös omiemme – valintojen periaatteita, kun olemme jatkuvasti omien valintojemme pommituksessa? Toki voimme pysähtyä ja katsoa taakse, tutkia omaa elämäämme ja etsiä säännönmukaisuuksia, mutta elämä kiiruhtaa tällaisenakin hetkenä eteenpäin. Kyseessä on tietynlainen elämän Heisenbergin periaate: oman elämämme tulkinta ei koskaan ole tarkka, sillä mittaus vaikuttaa lopputulokseen. Meillä ei yksinkertaisesti ole loputtomasti aikaa emmekä ole absoluuttisen vapaita tutkimaan omien ajatustemme kaikkia sivukujia ilman, että elämämme sinänsä ohittaa meidät ja tekee tutkimuksemme hyödyttömäksi. Jos pysähdymme vuodeksi miettimään minuutemme syvintä olemusta, ehtii vuoden aikana tapahtua niin paljon, että pohdiskelumme osoittautuu lopputuloksistaan huolimatta hyödyttömäksi.

Tehdäksemme valintoja, jotka ovat relevantteja vapautemme ja tilanteen kannalta, joudumme jättämään valintamme mekanismin tapojemme varaan. Toimiaksemme osana tilannetta ja toteuttaaksemme siinä itseämme, täytyy itse kunkin olla salamannopea päätelmässään, ja refleksinomaisesti ymmärtää, mitkä ovat kunkin tilanteen vaatimukset ja millaisia vapauksia tilanne antaa meille omina itsenämme.

*Valintamme siis tiivistyvät
jokaiseen nykyhetkeen,
joista jokainen karkaa
käsistämme.*

Ongelmakenttää ei lainkaan helpota se, että tilanteet ovat monimutkaisia järjestelmiä, joissa monet asiat vaikuttavat vielä useampiin, saaden aikaan hankalasti ymmärrettäviä kokonaisuuksia. Usein tässä yhteydessä puhutaan systeemeistä. Tähän liittyy myös Esa Saarisen ja Raimo P. Hämäläisen (2004) ajatus systeemiälystä, joka käsitteenä pyrkii pureutumaan sosiaalisten systeemien ytimeen. Systeemiälykäs toiminta on vapauden tuomista systeemeihin, tai systeemien muuttamista vapauden systeemeiksi.

Systeemiäly pyrkimyksenä vapauteen

Totesimme edellä, että olemme aina jollain tavalla vallitsevan tilanteen armoilla. Systeemiällyn käsitteistössä tämä hyväksytään peruslähtökohdaksi, ja tilanteessa vallitsevien vuorovaikutusten tunnistamista kutsutaan systeemiajatteluksi. Koska tilanteella voi olla inhimillisen kokemuksen piirissä millaisia piirteitä tahansa, voidaan argumentoida olemassa olevan myös sellaisia tilanteita, jotka edistävät ihmisen vapauspyrkimyksiä enemmän kuin tällä hetkellä vallitseva tilanne. Nämä suhteellisen vapauden tilanteet ovat systeemiälykkään toiminnan tavoite.

*Systeemiälykäs toiminta on
vapauden tuomista
systeemeihin, tai systeemien
muuttamista vapauden
systeemeiksi.*

Systeemiäly siis auttaa meitä hahmottamaan mahdollisia itsensä toteuttamista edistäviä toimintatapoja kulloisessakin tilannesysteemissä. Mihin tällainen hahmotus voi perustua? Kaikkein helpoin tapa lähestyä systeemiällyn metodia on tutkia, miten systeemiälykäs tilannetulkinta eroaa tilanteiden luonnolliseen – siis ilman häirintää tapahtuvaan – toimintaan perustuvasta tilannetulkinnasta. Näitä eroavia lähestymistapoja on valotettu alla.

Systeemiäly	vs.	Tilanteen luonnollinen toiminta
positiivisuus	RR	tehokkuusanalyysi
positiivisuus	RR	samantekevyys
asioiden muuttaminen	RR	asioiden tarkkailu
itsen ja tilanteen rikastaminen	RR	materiaalinen optimointi
menneisyyden tuore hahmottaminen	RR	menneisyyden ymmärtäminen
tähän hetkeen vaikuttaminen	RR	tämän hetken ymmärtäminen

Tämän taulukon vastakkainasettelua voisi siis luonnehtia sanomalla, että vastakkain ovat tilanteen tulkinta tietystä näkökulmasta ja objektiivinen tilannetulkinta. Koska tilanteen toimija on kummassakin ajatusmallissa ihminen, lienee syytä hahmotella näiden ajatustapojen perustavanlaatuisia eroja, jotta voisimme ymmärtää ne ja sitä kautta valita niiden väliltä.

Meidän täytyy tässä huomata, että kaiken sen perusteella, mitä yllä on sanottu, joudumme vaikeuksiin objektiivisina tarkkailijoina. Jopa tutkiessamme elektronien liikettä kahden luodinkestävän lasin takaa on pyrkimys objektiiviseen tarkkailuun puhtaimmillaan mahdoton lähtökohta; tokihan me olemme aina osa tuota tilannesysteemiä, jota yritämme objektiivisesti tulkita. Tämä tarkoittaa sitä, että meillä on aina näkökulma asioihin. Näyttäisi jopa olevan niin, että mitä enemmän jotain asiaa ymmärtää tai pyrkii ymmärtämään, sitä samankaltaisemman näkökulman asioihin omaksuu tilanteesta riippumatta. On esimerkiksi olemassa tarina vakuutusalan työntekijästä, joka erään Picasson patsaan julkistamistilaisuudessa laskeskeli kyseisen patsaan vakuutussumman suuruutta. Hän oli nimittäin huomannut, että patsaaseen pystyisivät lapset kiipeämään.

Havainnoimme samankaltaisia asioita tilanteesta riippumatta ja vieraassa, uudessa tilanteessa keskitymme etsimään samankaltaisuutta johonkin entuudestaan tuttuun tilanteeseen. Tämä on ihmisen luonnollisesti tapahtuvaa systeemivuorovaikutusta, eikä siinä ole mitään periaatteellisesti ongelmallista tai väärää. Vaikeudet alkavat kuitenkin, jos samainen vuorovaikuttaja kuvittelee olevansa objektiivisen havainnoitsijan – tai jopa toimijan – tilassa, ymmärtämättä systeemiälyn peruslähtökohtaa: minä vaikuttaa tilanteeseen. On siis olemassa valinnan mahdollisuus sen suhteen, miten tuolla hetkellä vaikutamme tilanteeseen, olkoonkin että pyrkisimme kokonaan olemaan tilanteeseen vaikuttamatta. Tilanteesta tällä tavoin irtautuminen on mahdotonta joutumatta luomaan uudenlaista tilanteen ja minän vuorovaikutusta. Koska minän vaikutus tilanteisiin on jatkuva, ei edes objektiivisuuteen pyrkivä kykene kokonaan irrottautumaan siitä.

Objektiivisen näkökulman puutteesta seuraa, ettei tilanteen oikeaa tulkintaa ole olemassa. Jos me itse kuitenkin muodostamme tilannekuvamme, niin eikö olisi hyvä tehdä se hyvin? Tarkoiton tällä sitä, että vaikka koko tuntemamme maailma tuntuisi romahtavan ympärillämme, ei meidän periaatteessa hyödytä romahtaa sen mukana. Siis hyödyn näkökulmasta katsottuna, ymmärtäen olevamme osa kaikkia tilanteita, meidän olisi hyvä tulkita tilanteet siten, että voisimme tuoda niissä esiin sekä itsemme että muiden kannalta parhaimpia ominaisuuksiamme. Jos itse otamme mahdollisuuksien näkökulman asioihin, avaa se meille mahdollisuuksia.

Miksi tällainen näkökulma tuntuu ohuelta ja omituiselta? Kuinka on mahdollista, että tässä ratkaisuna tarjottu loputtomien mahdollisuuksien kenttä kuulostaa käsitteenä ontolta ja vääristyneeltä? Olemme taas tekemisissä tuon objektiivisen totuuden peikon kanssa, jonka perusargumentti on seuraava: Jos kykenemme ottamaan asiat sellaisina kuin ne ovat, voimme muodostaa niistä totuudenmukaisen tulkinnan. Totuudenmukainen viittaa tässä luonnontieteellisen totuuden kaltaiseen, hahmotettavaan ja tehokkaaseen yksinkertaistukseen asioiden välisistä suhteista. Hyvä on. Miten voisimme ottaa asiat sellaisina kuin ne ovat? Vähimmäisvaatimus on, ettemme vahingossakaan sekaannu olemassa olevaan systeemiin. Mutta, kuten edellä todettiin, tämä on mahdotonta.

Jokainen on systeemien olemassaolon hyväksytyään vapaa valitsemaan niihin näkökulman omien tarpeidensa mukaan. Eräs näkökulma on se, ettei sekaannu tilanteisiin ja pyrkii ymmärtämään niitä. Tämänkaltaisen pelkkä systeemiajattelu johtaa kuitenkin siihen, että tilanne hallitsee ihmistä täysin. Jos ei pyri mihinkään lopputulokseen tai jättää päätöksen muiden käsiin, tekee lopulta jokin muu lopputuloksen tai päätöksen puolestasi. Pelkkää systeemien pohdiskelua voisikin verrata siihen, ettei tilanneanalyysissä oteta analysointinäkökulman, toimijan, toimintamahdollisuuksia huomioon.

Systeemiäly on pyrkimys vapautteen tilanteiden diktatoimasta elämästä. Niinpä lopullinen kysymys kuuluukin, kuinka voisin olla vapaampi. Kuinka voisin olla enemmän vapaan, oman käsityskykynsä puitteissa hyvää tahtovan ihmisen ideakuvan kaltainen? Systeemien jatkuvassa puristuksessa tämä on vaikea ja äärimmäisyyksiin vietyä varmasti mahdoton tehtävä. On kuitenkin olemassa käsitteitä, joiden avulla voimme olla enemmän kuin tilanteet antavat meille tilaa olla. Voimme toivoa tilanteesta riippumatta. Aina on olemassa mahdollisuus, ja se mahdollisuus on jatkuvasti olemassa.

Olemme nyt siinä vaiheessa esitystä, missä olemme valmiit esittämään erään tärkeimmän kiteytyksen: vapauden systeemi voidaan saavuttaa vain hyväksymällä tilanteiden ylivertaisuus minään nähden ja sen jälkeen pyrkimällä muuttamaan tilanteita aina toivon ja mahdollisuuksien näkökulmasta siten, että ne muuttuvat enemmän omien ideoidemme kaltaisiksi.

Flow systeemisenä sulautumisena

Mihaly Csikszentmihalyi (2002) on käsitteellään ”flow” kohonnut maailmalla tunnetuksi hahmoksi. Hänen ajatuksenaan on pelkistäen, että ihmisen suoriutuessa jossain tehtävässä oman taitotasonsa ääri rajoilla hän kokee virtauksen, flown, jossa hän menettää paikan, ajan ja itsensä tajun.

Teoksensa ”Flow: The classic work on how to achieve happiness” lopussa Csikszentmihalyi päätyy esittämään elämäntarkoitukseksi sen, että elämällä on tarkoitus. Tällä hän tarkoittaa, että voimme elää onnellisena ja tietynlaisessa flow -tilassa vain, jos meillä on jokin tarkoitus. Ei ole olemassa oikeaa elämän tarkoitusta, mistä seuraa, ettei ole olemassa väärääkään. Tällöin voimme valita elämälle minkä tahansa tarkoituksen, joka tarjoaa meille haasteita ja kehitysnäkymiä saavuttaaksemme flown.

Flow- käsitettä voi lähestyä myös systeemien ja vuorovaikutusmallin näkökulmasta. Uskallan tässä väittää, että ihmisen ollessa flow -tilassa syntyy yhteisymmärrys minän ja tilanteen välillä. Tällaisella hetkellä tilanteesta tulee minä ja minästä tilanne, siten että tilanne täyttää mielen, mutta myös mieli täyttää tilanteen. Tilanteessa ei ole muuta kuin mieli ja mielessä ei ole muuta kuin tilanne.

Ottaen huomioon, että myös tilanne on aina jollain tasolla mieleemme luoma konstruktio, on mahdollista että tilannetajumme muuttuu tällä tavoin jonkin ääri rajoille viedyn fyysisen tai henkisen suorituksen aikana. Läheisemmin flown ja systeemiälyn käsitteiden keskinäistä samankaltaisuutta tarkastellaan Martelan (2005) esseessä.

Pöly laskeutuu

Summataa seuraavassa lyhyesti se, mitä tähän asti on sanottu.

Vuorovaikutusmallin tärkeimmät oivallukset olivat ajattelun syklinen, toistuva rakenne ja toisaalta havainto muutoksena tuohon rakenteeseen. Assosiaatioketjujen tärkeimmiksi tehtäviksi tunnistimme ajattelun ohjauksen sekä havaintojen pohjalta oppimisen. Assosiaatiotavat loivat pohjan vapauden ongelman systeemiseen lähestymiseen.

Minän ja tilanteen vuorovaikutus paljastui perustavanlaatuisesti ristiriidaksi, josta ihmisen pyrkimys vapauteen kumpuaa. Jokainen meistä on tilanteiden paineessa itseään esiintuova yksilö, jonka käyttäytymistä on vaikea sulkea tarkasti tiettyyn lokeroon. Tunnistaessamme käyttäytyvämme ennalta -arvattavasti pyrimme heti muuttamaan käytöstämme.

Yksilön vapaus on tulosta hänen oman ajattelunsa rajojen eli assosiaatiotapojen monimuotoisuudesta. Löysimme myös erityisen vapauden assosiaatiotavan, jonka pääfunktioiksi muodostui etsiä mahdollisuuksia yksilön toteuttaa itseään juuri tuoreella, ennakoimattomalla tavalla.

Systeemiäly astuu mukaan kuvaan, kun yritämme paremmin hahmottaa minän ja tilanteen vuorovaikutusta vapauden perspektiivistä. Oivallus systeemien vaikutuksesta ja niihin vaikuttamisesta paljastui oleelliseksi avaimeksi yksilön vapauteen.

Tärkein esseessä esitetty oivallus liittyy juuri vapauteen. Vapaus on vapauden systeemi; se ei ole olotila vaan tilanneympäristö, joka kannustaa rikkomaan perinteisen ajattelun rajoja. Koska tällainen ympäristö on aina osiensa summa, on meillä jokaisella myös tämän ympäristön luomisessa oleellinen tehtävä.

Vuorovaikutusmalli ja systeemiälyn käsitteistö näyttävät meille nyt uudessa valossa. Niiden tehtävänä ei ainoastaan ole selittää maailmaa, vaan muuttaa sitä. Ihmisen olemuksen tärkein tavoite ei ole sopeutua ympäröivän maailman, luonnon ja ihmisten, meille määrittämään todellisuuteen, vaan tehdä siitä yhä parempi. Sellainen, jossa ajattelun ihanteiden parhaimmat laadulliset piirteet voivat tulla esiin.

Nyt ja hetki sitten

Puhuessamme valinnan käsitteestä nostimme esiin nykyhetken arvaamattomuuden ja historiallisen välttämättömyyden sisäsyntyisen ristiriidan; vapauden ja järjestelmän ristiriidan. Olemme toisaalta nykyhetkessä monisyisten tapahtumien keskellä toimivia, arvaamattomia yksilöitä, mutta toisaalta jokainen tapahtuma on jälkeensä rationalisoitavissa ja sulautettavissa inhimillisen käyttäytymisen systeemiin.⁵

⁵ Tämä ristiriita nousee esiin läpi filosofian historian. Voimme verrata sitä esimerkiksi Kantin käsitteistössä järjen ja ymmärryksen ristiriitaisiin vastauksiin perustavanlaatuisissa kysymyksissä tai vaikkapa Leibnizin tekemään erotteluun jumalallisen ja inhimillisen analytiikan välillä.

Jo aikaisemmin mainitsemamme filosofi Kierkegaard valottaa tätä ongelmakenttää lahjakkaasti. Hänen näkemyksensä mukaan meillä on joka hetki käytössämme mahdollisuus niin sanottuun absoluuttiseen valintaan. Tällä hän tarkoittaa, että millä tahansa hetkellä voimme vapautua maailman meille asettamista vaatimuksista ja tehdä absoluuttisen valinnan, siis sellaisen, joka jättää kaikki muut valinnat varjoonsa. Tämä absoluuttinen valinta on eräänlainen uskon loikka, joka muuttaa minuutemme ja jättää maailman taakseen.

Eikö Kierkegaardin ajattelua voisi tulkita myös systeemiälykkäänä? Joka hetki olemme vapaat valitsemaan, ja jopa absoluuttisesti. Jos siis valitsemme erottautua hallitsevasta systeemistä ja luoda sen sijaan itsestämme sen systeemin, joka haluamme olla, niin eikö tämä ole systeemistä tiedostamista ja toimimista tuon tiedon pohjalta? Mielestäni on, mutta samaan hengenvetoon lienee myönnettävä, ettei Kierkegaardin ajattelua ole tarpeen typistää pelkäksi systeemiälyksi.

Tällainen ajatuskulku nostaa kuitenkin esiin edellä mainitun historiallisen ja nykyhetken ristiriitaisuuden. Toisaalta on olemassa valintoja, jotka tapahtuvat tässä ja nyt, toisaalta voimme jälkepäin hyvinkin rationaalisesti selittää kokonaisten aikakausien muototutumista tai yksittäisen ihmisen toimintaa. Vastaus tähän ristiriitaan on kuitenkin ulottuvissamme, jos huomaamme, että myös valinta on historiallinen ilmiö. Nykyhetkeä ilman menneisyyttä ja tulevaisuutta ei ole. Kaadumme ottaessamme askelta, jos niin valitsemme, mutta tällaisen päätöksen tekeminen vaatii aina historiallisuutensa. Jos päätämme kaatua seuraavalla askeleella, olemme tehneet valinnan tulevaisuutta koskien, jonka ehtona on, että hetki sitten menneisydessä, kävellessämme, niin päätimme.

Pelkkä nykyhetki on aina liian lyhyt tyhjästä ilmaantuvan valinnan tekemiseen. Paremminkin teemme salamannopeita valintoja vain, jos olemme ne joko oppineet refleksinomaisesti tietyissä tilanteissa suorittamaan tai jos pitkän harkinnan tuloksena räjähdämme ennalta -arvaamattomaan toimintaan. Kumpikaan vaihtoehto ei ole epähistoriallinen, toisin sanoen kummallekin toiminnan tavalle on mahdollista löytää syy, vaikka se joissain tapauksissa on erittäin vaikeaa.

Olisiko mahdollista joillain tapaa käsitellä tätä valinnan tematiikkaa siten, ettemme joutuisi näin hankalien kysymysten äärelle? Mielestäni ihmisen ja hänen ympäristönsä tulkinta systeeminä on eräs mahdollinen ratkaisu. Systeemihän on monimutkainen kokonaisuus, jonka toiminta alkaa jostain ja mahdollisesti loppuu johonkin. Jokaisella systeemillä on mahdollisuus myös aloittaa uusia systeemejä. Jos hyväksymme tällaisen näkökulman maailmaan, on minällemme jäljellä enää tietty lokero: minä on olemassa vain vapauden ja valinnan kautta. Tässä valinta ja vapaus ovat molemmat minäsysteemin synnyttämiä uusia systeemiä ilmiöitä; valintakin vaatii toteutuakseen valinnan systeemin.

Toisin sanoen, koska menneisyys näyttäytyy meille riittävän tutkimuksen jälkeen aina systeemisten vuorovaikutusten kenttänä, voimme olettaa että nykyhetkikin on tällaisten vuorovaikutusten kenttä. Ja koska kirjoitettu historia on suuressa mittakaavassa täynnä systeemiä vuorovaikutuksia, on täysin luontevaa olettaa, että säännönmukaisia systeemiä vuorovaikutuksia on tapahtunut myös pienemmässä mittakaavassa kaiken aikaa.

Kantin kolme kysymystä

Ottakaamme rohkeasti seuraava askel. Eräs nykyfilosofian kulmakiviin kuuluvista ajattelijoina, Immanuel Kant esitti jo kahdeksannellatoista vuosisadalla, että kaikki inhimilliset ongelmat ovat palautettavissa kolmen kysymyksen alle. Nämä kysymykset, samoin kuin tässä esseessä niihin tarjotut vastaukset, ovat esitetty alla.

1. Mitä voin tietää?	Luonnollisia ja sosiaalisia, muotojen ja tapojen systeemejä.
2. Mitä minun pitää tehdä?	Parempia systeemejä.
3. Mitä minulla on lupa toivoa?	Elämää systeeminä ja osana systeemejä, systeemeistä tietoisena.

Lopulta nämä vastaukset eivät eroa edellisen otsikon alla tarjotuista ajatusrakenteista lainkaan. Tässä ne vain esitetään systemaattisesti, ilman pitkän esityksen savuverhoa. Tiedettävien asioiden kenttään on katsottu tarpeelliseksi erotella luonnolliset ja sosiaaliset systeemit, koska teoreettisesti on mahdollista ajatella sellaisia elottomia järjestelmiä, joiden toimintaan ihminen ei jostain näkökulmasta puutu. Toiseen kysymykseen vastatessamme jää termi ”parempia” tarkoituksellisesti monitulkintaiseksi, koska tässä yhteydessä ei ole tarkoituksenmukaista lähteä käymään keskustelua eettisistä systeemeistä.

Yhteenveto

Yllä sanotun valossa vaikuttaa siltä, että ihmisen kokemien tilanteiden kautta on mahdollista ymmärtää hänen vuorovaikutuksellisuuttaan, vapauttaan ja olemassaoloaan; hänen fysiologiaansa, kognitiivisia toimintojaan sekä aikakäsitystään. Tätä näkemystä voimme kutsua systeemiseksi. John Updikea lainataksemme: ”Human was the music, natural was the static...”. Tässä esseessä ehdotamme ihmisen käytöksen olevan staattista ja rutiininomaista, koetun luonnon näyttäytyessä meille jatkuvana muutoksen musiikkina. Tällaisessa jatkuvassa havaintojensa kakofoniassa ihminen etsii pysyvää rakennetta johon ripus tautua ja jota kutsua minäkseen.

Puhuessamme systeemeistä meillä on mahdollisuus käsitellä perusasioiden muodostamia kokonaisuuksia yleisellä tasolla. Atomi on tietynlainen systeemi, koska sen sisällä toimii lukemattomia vaikuttajia, jotka toimivat vaikeasti hahmotettavien lainalaisuuksien mukaan. Kun yhdistämme tämän ajatukseen systeemeistä toistensa sisäkkäisinä, syntyy tärkeä oivallus. Nähdessämme atomisysteemin – sen sisäiset tilat – vuorovaikutuksessa muihin atomeihin, systeeminä ja osana systeemiä, emme enää voi objektivoida atomeja, tai itseämme, irti tilanteista. Tilanteissa vallitsee jatkuva vuorovaikutus, ja systeeminä olemme jatkuvasti osana kulloistakin tilannetta.

Ihmisen pyrkimys säilyttää minäkokemuksensa rikkoutumattomana yhdistettynä tilanteiden monimutkaiseen vuorovaikutukseen voi tuntua liian vaikealta ongelmakentältä. Tilanteen ja ihmisen eripuraisia pyrkimyksiä on kuitenkin mahdollista ymmärtää ja siten hallita. Ensimmäiset askeleet tähän suuntaan otimme analysoidessamme vapauden tilannesidonnaisuutta. Samalla tavoin lääketieteessä, yhteiskuntatieteissä ja psykologiassa systeemille ajattelulle tarjoutuu valtavat sovellusalueet. On hyvin todennäköistä, että näinkin erilaisissa kokonaisuuksissa on löydettävissä samankaltaisia, yksinkertaisia vuorovaikutusrakenteita ihmisen toiminnassa, kuten olemme löytäneet tässä esseessä.

Ihmisen hahmottaminen systeemien kautta on älyllisenä ja toiminnallisena mahdollisuutena kestävä. Tehdessämme näin löydämme erilaiset vastaukset vanhoihin kysymyksiin; kaikkien ilmiöiden taustalta, jopa nykyhetkestä, on löydettävissä ristiinkytkeytynyt, systeeminen rakenne.

Viitteet

- Alighieri Dante. 1965. *The Divine Comedy* (trans. G. L. Bickerstein), Cambridge, Harvard University Press.
- Blackmore Susan. 1999. *Meemit- kulttuurigeenit* (trans. Osmo Saarinen), Helsinki, Art House.
- Collins Randall. 2004. *Interaction Ritual Chains*, Princeton and Oxford, Oxford University Press.
- Csikszentmihalyi Mihaly. 2002. *Flow: The Classic Work on How to Achieve Happiness*, Kent, Random House.
- Descartes René. 2001. *Teokset I (Metodin esitys)*, (trans. Sami Jansson), Helsinki, Gaudeamus.
- Hume David. 1938. *Tutkimus inhimillisestä ymmärryksestä*, (trans. Eino Kaila), Helsinki-Porvoo, WSOY.
- Jeon Arthur. 2004. *City Dharma, Keeping Your Cool In the Chaos*, New York, Harmony Books.
- Kant Immanuel. 1997. *Prolegomena: eli johdatus mihin tahansa metafysiikkaan, joka vastaisuudessa voi käydä tieteestä* (trans. Vesa Oittinen), Helsinki, Gaudeamus.
- Kierkegaard Soren. 2001. *Päätävä epätieteellinen jälkikirjoitus* (trans. Torsti Lehtinen), Juva, WS Bookwell Oy.
- Martela Mikko. 2005. *Systeemiäly ja virtaus*, teoksessa *Systeemiäly 2005*, R. P. Hämäläinen ja E. Saarinen (toim.), Systems Analysis Laboratory Research Reports, B25.
- Saarinen Esa and Hämäläinen Raimo P. 2004. *Systems Intelligence: Connecting Engineering Thinking with Human Sensitivity*, in *Systems Intelligence, Discovering a Hidden Competence in Human Action and Organisational Life*, R. P. Hämäläinen and E. Saarinen (toim.), Systems Analysis Laboratory Research Reports, A88, pp. 9-37.
- Saarinen Esa. 1985. *Länsimaisen filosofian historia Sokrateesta Marxiin*, Juva, WSOY.
- Uppdike John. 1998. *Taken from James Gleik's Chaos*, Vintage, Viborg.

Kirjoittaja

Kirjoittaja on vuonna 1982 syntynyt kolmannen vuoden Teknillisen Korkeakoulun opiskelija. Vapaa- aikanaan hän on sekavassa mielentilassa sekä urheilee. Hankaluuksia elämässä Tommille tuottavat eniten muut ihmiset, joita hän sittemmin on pyrkinyt ymmärtämään. Tässä yhteydessä insinööriajattelun ja filosofian harrastuksen epäpyhä liitto on osoittautunut hedelmälliseksi.

Liite 1: Vuorovaikutusmallin oletukset

Väitteen alkukirjain viittaa eri syklien vaatimiin oletuksiin.

A: sykli a()b

B: sykli c()d

C: sykli e()f.

A1° ajatus voi tuottaa toiminnan muutoksen.

A2° ajatus voi tuottaa assosiaation, tai siis ajatus voi tuottaa ajatuksen.

A3° havainto (ja ajatus) voivat tuottaa toiminnan muutoksen.

A4° ajatus ja havainto voivat tuottaa uuden ajatuksen.

A5° ajatus (ja havainto) voivat tuottaa uuden tavan havaita.

A6° ajatuksia voi olla monia rinnakkain (esimerkiksi muisti).

B1° tilanteessa olevat asiat voivat tuottaa tilannemuutoksia, joihin reagointi ei välttämättä ole tietoista.

C1° Minän tavoitteet vaikuttavat ihmisen toimintaan.

C2° Tilanne voi tuottaa havaintoja.

Näistä oletuksista kaikki ovat intuitiivisesti totta. Ovatko ne riittäviä ehtoja, toisin sanoen kuvaavatko ne ihmisen toimintaa koko laajuudessaan, on toinen kysymys, johon tämän esseen loppupuolella pyritään joltakin osin vastaamaan.